

Werner Bonefeld
Kapital kao subjekt i
postojanje rada
s engleskog preveo Toni Bandov
e-mail: tbandov@ffzg.hr

Kapital kao subjekt i postojanje rada

Werner Bonefeld

s engleskog preveo Toni Bandov

Prijevodi

Uvod

U svojem doprinosu ovom svesku, John Holloway ističe negativnu snagu marksizma. U tu snagu spada i 'kritika' kao razorna sila te poimanje društvene egzistencije kao načina postojanja ljudske prakse. Međutim, unutar radikalne misli postoje oštre podjele o 'položaju' ljudske prakse. Je li ljudska praksa proizvodna moć ili je tek pratilac strukturnih ograničenja i zakonitosti, ili je pak, naposljetku, zupčanik unutar jednog mnogo šireg sistema? Što uopće znači govoriti o ljudskoj praksi? Što uspostavlja odnos između 'ljudske prakse' te 'začaranog i izopačenog sveta' kapitalizma?¹

Suvremena kritika, povezana s kritičkim realizmom, tvrdi kako se 'strukture i društveni entiteti često proizvode kao neželjeni učinci pojedinačnih djelovanja'.² Drugim riječima, bez obzira na to što su ljudi ti koji proizvode, proizvod njihova rada u konačnici neće imati predviđeni ishod. Vršu li strukture prisilu ili je pak 'pojedinaac' u sjeni? Prema Loveringu, ljudsko djelovanje nije samoodređujuće nego prije da je ili podređeno strukturnim odnosima ili nesposobno samo sebe razumski primjenjivati. Jesu li strukture te koje predodređuju ljudska djelovanja,

*Ovaj tekst prvotno je objavljen u Werner Bonefeld, Richard Gunn, John Holloway, *Kosmas Psychopedis* (eds.), *Open Marxism*, Vol. III, *Emancipating Marx*, Pluto Press, London, 1995.

¹ Cf. Karl Marks, *Kapital*, Treći tom, Prosveta, Beograd, 1977, str. 687.

² J. Lovering, 'Neither fundamentalism nor "New Realism"', *Capital & Class*, broj 42, 1990, str. 39. Za plodonosniju kritiku Kritičkog realizma: R. Gunn, 'Marxism and Philosophy', *Capital & Class*, br. 37, 1989; i 'Marxism, Metatheory and Critique' u W. Bonefeld i J. Holloway (ur.), *Post-Fordism and Social Form*, Macmillan, London, 1991. Vidi također K. Magill, 'Against Critical Realism', *Capital & Class*, br. 54, 1994.

određuju ishode tih djelovanja i definiraju uspješnost pojedinačnih djelovanja? Upravlja li ljudima sile koje se nalaze izvan njihove kontrole? Čini se kako su kod Loveringa strukture *izvanzemaljska* bića: mi se u njima rađamo i one se, u izmijenjenim oblicima, kroz pojedinačna djelovanja reproduciraju. Sama pak misao, kako se strukture putem ljudske djelatnosti reproduciraju, čini se bizarnom. A upravo to je, kako se čini, stajalište kritičkog realizma kod Loveringa.

Još jedan nedavni doprinos koji nastoji ući u trag prisilama nametnutim ljudskoj praksi putem nadljudskih sila dolazi od Boba Jessopa. Za razliku od Loveringa, kod Jessopa se radi o subjektivnim a ne o objektivnim strukturnim značajkama, koje vrše prisilu nad ljudskom praksom. Za Jessopa je kapital jedini odlučujući subjekt.³ Društvenu stvarnost on vidi kao posljedicu međudjelovanja različitih društvenih interesa i uzroka. To je međudjelovanje određeno 'subjektivitetom' kapitala koji ljudskoj praksi nameće svoje vlastite logičke i/ili prirodne zahtjeve.⁴ Podređenost ljudske prakse pod subjektivitet kapitala Jessop objašnjava u izrazu autonomije 'vrijednosnog meta-oblika'. Ovaj se oblik zamišlja kao stvar koja predstavlja okvir unutar kojega se ljudska praksa odmotava. Jessopovom pristupu nakratko ćemo se vratiti u kasnijoj fazi ove rasprave. Ono što je važno na ovom stupnju jest da pristupi koje zastupaju i Lovering i Jessop počivaju na predodžbi kapitala (ili struktura) kao *konstituiranih* stvari. To bi značilo kako se kapital pretpostavlja kao postojeće biće a da se pitanje što kapital 'jest' dalje ne postavlja. Time se kapital izjednačava s povijesno aktivnim subjektom. To bi, međutim, značilo da je pitanje kako se kapital proizvodi zamijenjeno pitanjem kako *kapital* proizvodi. Jessop, kao i Lovering, marksizam promatra kao jednu znanstvenu, objektivnu teoriju. Dok kapital slovi kao subjekt, ljudska je praksa određena definicijom društvene reprodukcije koju propisuje kapital. A budući da je kapital pretpostavljen kao subjekt, rad se može izraziti jedino pod uvjetima kapitala. Ljudska je praksa smještena isključivo unutar subjektiviteta kapitala: na taj se način sav rad po prirodi pojavljuje kao najamni rad.

³ B. Jessop, 'Polar Bears and Class Struggle', u W. Bonefeld i J. Holloway, *Post-Fordism*, str. 150.

⁴ B. Jessop, 'Regulation Theory in Retrospect and Prospect', 'Printed-Serie' der ZiF-Forschungsgruppe 'Staatsaufgaben' 1, University of Bielefeld, Centar za interdisciplinarna istraživanja, Bielefeld, 1988.

Prema Marxu, glavni je teorijski nedostatak političke ekonomije taj da društveni život razumijeva na temelju *konstituiranih* oblika.⁵ Politička ekonomija polazi od povijesne egzistencije pojedinih fenomena te nastoji uspostaviti uzročne poveznice između njih. Marxova kritika političke ekonomije sastoji se u tome da pokaže kako politička ekonomija pretpostavlja ono što namjerava pokazati, naime, ona pretpostavlja 'kapital'. Politička ekonomija ne postavlja pitanje zašto se društveni rad utjelovljuje u vrijednosti svoga proizvoda. Umjesto toga, ona tu vrijednost radije nastoji odrediti time što pretpostavlja razmjenske odnose, to jest, pretpostavljajući kruženje društvenog kapitala. Politička ekonomija operira s umski nedohvatljivim pretpostavkama. To jest, oblici kapitala uzeti su zdravo za gotovo kao povijesno završeni oblici koje više nije potrebno propitivati u daljnjem povijesnom hodu. Oni upravljaju ljudskom djelatnošću umjesto da postoje u okviru i posredstvom ljudske prakse. Ukratko, ovi se oblici shvaćaju kao da postoje izvan ljudske prakse te da su obdareni sposobnošću samo-konstitucije. Tako se kapital određuje kao 'nešto' što proizvodi kapital.

Pojmovi političke ekonomije su apstrakcije koje se odnose na fetišizirane oblike postojanja kapitalističkog društva. Marx kaže,

(g)ospodi ekonomistima vraški je teško da teorijski prijeđu od samoodržanja vrijednosti u kapitalu k njenom umnožavanju; naime k umnožavanju kao osnovnom određenju kapitala, ne samo kao slučajnosti ili samo kao rezultatu. Vidi npr. kako *Storch* to osnovno određenje unosi prilogom "zapravo." Razumije se da ekonomisti pokušavaju da to unesu u odnos kapitala kao bitno, ali ako se to ne čini u brutalnom obliku tako da se kapital određuje kao ono što donosi profit, pri čemu je povećanje kapitala samo već postavljeno kao poseban *ekonomski oblik* u profitu, tada se to događa samo kradomice... Brbljanje da nitko ne bi upotrebljavao svoj kapital kad iz toga ne bi izvlačio dobit, svodi se ili na glupost da bi valjani kapitalisti ostali kapitalisti čak i ne upotrebljavajući svoj kapital, ili na to da je u jednom vrlo priprostem obliku rečeno da je upotreba koja donosi dobit sadržana u pojmu kapitala. Well. Tada bi to upravo trebalo dokazati.⁶

⁵ Navedeni je argument ohrabren tekstom H. Reichelta 'Some Notes on Jacques Bidet's Structuralist Interpretation of Marx's Capital', Common Sense, br. 13; vidi također njegov doprinos ovom svesku.

⁶ K. Marx, *Osnovi kritike političke ekonomije* I, u Karl Marx, Friedrich Engels, Dela, Tom 19, Prosveta, Beograd, 1979, str. 152.

Pristupi, buržoaski ili ne, koji počivaju na kapitalu kao *konstituiranom* obliku zarobljeni su u začarani krug misli: oni pretpostavljaju ono što su postavili da utvrde pokušavajući znanstveno dokučiti ono što su objektivni uvjeti egzistencije. Ti uvjeti su uvijek, i nužno, oni koji se isključivo nalaze unutar kapitala samog. To je stoga što se kapital pretpostavlja ne samo kao dominirajući faktor već, također, i kao određujući i povijesno aktivni proizvodni odnos. Umjesto da bude u središtu teorijskog pristupa, ljudska praksa pojavljuje se tek kao opažljiva činjenica u empirijskom svijetu. Politički gledano, odustajanje od ljudskog subjekta vodi ka prilagođavanju 'objektivnim okolnostima', to jest, vodi do potvrdnih i apologetskih prikaza 'izokrenute' egzistencije. Horkheimer⁷ radi ovakvu poantu kada osuđuje teoriju u kojoj su 'subjekt i objekt (...) strogo odvojeni ... Zamišljati predmet teorije odvojeno od nje, donosi lažnu sliku i vodi ka kvijetizmu ili konformizmu'. Dualističko poimanje subjekta i objekta, teorije i bića, spada u ono što Horkheimer opisuje kao tradicionalnu teoriju.

U ovom radu pokazat će se kako Marxova kritika političke ekonomije pruža kritiku kapitala kao načina postojanja rada. Poblježe ćemo razmotriti Marxovu rečenicu o 'kapitalu' kao autonomnom subjektu i pritom istaknuti ulogu 'rada' kao konstituirajuće moći. Pokazat ćemo kako u izokrenutom svijetu kapitalizma rad stupa protiv samoga sebe.

Od kapitala do rada?

Horkheimerova opaska da 'svojim sopstvenim radom ljudi obnavljaju realnost koja ih porobljuje u sve većoj meri' od ključnog je značaja za probleme postavljene u ovom tekstu.⁸ Na prvi se pogled rečenica čini paradoksalnom. S jedne strane, ljudska su bića subjekt rečenice. Ona su aktivna i kreativna te proizvode svoju vlastitu stvarnost. Esencija su rečenice. S druge pak strane, ona su tek objekt stvarnosti, jedne stvarnosti koja ih porobljuje. Ljudska su bića reducirana na jedno bezlično "oni", na jedan privjesak stvarnosti koja se nalazi iznad njih a koja se samo kroz ljudsko djelovanje razvija. Kako razumijevamo

⁷ M. Horkhajmer, 'Tradicionalna i kritička teorija' u M. Horkhajmer, *Tradicionalna i kritička teorija*, Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd, 1976, str. 71.

⁸ M. Horkhajmer, 'Tradicionalna i kritička teorija', str. 58.

ljudsko djelovanje: kao subjekt te, kao takvog, kao esenciju stvarnosti; ili tek kao objekt stvarnosti? Drugim riječima, je li ljudska praksa tek jedan nevini promatrač stvarnosti koja određuje ljudske odnose; ili je pak ljudska praksa proizvodna moć? Horkheimerova primjedba ima presudnu važnost: kako da se shvati okolnost da se ljudska praksa predstavlja u očito ne-ljudskom obliku? Drugim riječima, kako to da ljudska praksa ne samo proizvodi izokrenute oblike nego i u njima egzistira suprotno samoj sebi? Horkheimer ispituje konstituciju društvenog postojanja. Za razliku od njegove totalizirajuće misli, dvije 'strane' ovoga 'paradoksa' uspostavljaju žarište strukturalističkim i subjektivističkim inačicama marksizma. Strukturalistički pristupi promatraju društvo kao 'organizam' koji se razvija u skladu sa svojim imanentnim zakonima. Ljudska pak praksa predstavlja tek jedan aspekt tog organizma. Društveni sukob shvaća se kao sredstvo društvenog izjednačavanja te, shodno tome, kao sila koja reproducira strukturu. U tom vidu strukture raspolažu subjektivnim svojstvima.⁹ One odlučuju, determiniraju i 'odabiru'. S druge strane, subjektivistički pristupi temelje se na pojmu kreativnog, neotuđenog i samoodređujućeg subjekta koji stoji u opoziciji zahtjevima koji proizlaze iz kapitalističkog sistema. Drugim riječima, 'subjekt' je shvaćen kao autentično i stvaralačko biće koje stoji izvan kapitalističkog projekta, ali je stalno prisiljeno sudjelovati u njemu. Primat ljudske prakse ignorira se u oba od navedenih slučaja. Ona je ili prisiljena reproducirati 'strukture' ili postoji izvan svoga vlastitoga društvenog svijeta. Ključno je pitanje zašto ovaj sadržaj (ljudska egzistencija) uzima ovakav oblik (kapitalističke društvene odnose) gurnuto je u stranu i zamijenjena pitanjem koje već pretpostavlja kako je 'kapital' nešto: ili proizvodi samoga sebe ili je neka vrst 'moćnog objekt' koji navodi autentični subjekt na služenje kapitalističkoj svrsi.

⁹ O ovakvoj kritici strukturalizma vidi A. Schmidt, 'Der strukturalistische Angriff auf die Geschichte' u A. Schmidt (ur.), *Beiträge zur marxistischen Erkenntnistheorie*, Suhrkamp, Frankfurt, 1969.

Ljudska praksa i kapital kao konstituirani oblici

Marksistička
teorija
subjekta

Kod analize koja ispituje kako kapital proizvodi samoga sebe i na koji način regulira vlastitu reprodukciju, 'konstituirani oblici' političke ekonomije stoje u samom središtu. Ljudska praksa vidi se samo kao puki element koji ove forme u mijenjajućim empirijskim okolnostima podržava i reproducira. Time se takva analiza na ljude odnosi kao na ljudski faktor, proizvodni faktor ili kao na nositelja stanovitih funkcija i interesa, itd. Ljudsko biće, ukratko, postaje 'netko' prisiljen djelovati unutar okvira čvrsto stojećih oblika. Ti oblici nalaze se izvan dosega ljudske djelatnosti i oni definiraju i ograničavaju opseg ljudske prakse. Unutar dualizma objekta i subjekta, objekt je aktivni element dok je subjekt pasivni promatrač i/ili žrtva selektivnih struktura. Ovakvo viđenje ljudske prakse vrlo se jasno nalazi kod Loveringa. On kaže da,

pojedinci ulaze u svijet koji sami nisu odabrali i jednom kada su u njemu onda djeluju na načine putem kojih strukture svijeta djelomično reproduciraju a djelomično preobražavaju. Međutim njihovo razumijevanje i sposobnost kontroliranja strukturnih učinaka vrlo je ograničeno.¹⁰

Kod Loveringa je društvena individua, u najboljem slučaju, privatna individua političke ekonomije, rođena u svijetu koji joj ne pripada. Loveringovo obuzdavanje društvenog subjekta od društva ne samo da pojačava promatranje struktura kao izvan-ljudskih sila, nego i doprinosi napadu na razum u suvremenoj radikalnoj misli. Čini se da Lovering prihvaća kako strukture svoje utemeljenje imaju negdje izvan ljudske sfere djelovanja te su, prema tome, transcendentalne sile. Ovako to Agnoli sažima u svojem komentaru na suvremenu radikalnu misao: 'zbog jednog afektivnog osjećaja nezadovoljstva, napad na razum vodi do veselih skokova u duhovno, u sladunjavu sentimentalnost duše'.¹¹ Otkud dolaze strukture, na koji su način stvorene i što ih to utemeljuje? Ukoliko bi strukture zaista bile transcendentalne 'sile', tada bi bilo koja potraga za njihovim utemeljenjem bilo istraživanje pretpovijesnih vremena ili nevidljivih, okultnih prostora. Strukture su tu i ljudi se u njima rađaju a sudbina odlučuje

¹⁰ J. Lovering, 'Neither fundamentalism nor "New Realism"', str. 39.

¹¹ J. Agnoli, 'Destruction as the Determination of the Scholar in Miserable Times', *Common Sense*, br. 12, 1992, str. 44.

učinke djelovanja u svijetu transcendentnog razloga. Strukture stoga postaju sakrosanktnim silama koje utječu na ljudsku praksu, reproduciraju se kroz ljudsku praksu ali stoje ponad ljudske egzistencije. Suština postojanja više nije čovjek već jedan transcendentni svijet struktura, svijet izvan mogućnosti poimanja i svijet koji putem nevidljivih principa vrši utjecaj na društvene odnose. Na taj način osuđeno ljudsko biće zaista je 'nitko'. Kao u metodološkom individualizmu marksizma racionalnog odabira kod Elstera,¹² subjekti djeluju i prosuđuju unutar okvira neprepoznatljivih pravila. Oni ta pravila nastoje promijeniti ali budući da su strateški upravljani spram povećanja svojih prednosti oni ih samo mogu ojačati i potvrditi. Elster barem u okultizmu ne nalazi odgovor za naš problem. Za njega, odgovor leži u promjenjivoj snazi pohlepe.

Prijevod

Naglašavanje *konstituiranih* oblika potvrđuje način razmišljanja koje čovječanstvo promatra ne kao sredstvo već kao svrhu. Ljudska praksa definirana je i izvedena iz *konstituiranih* oblika: ljudski subjekt postaje tek puki sluga jedne neshvatljive stvarnosti. Ona također postaje sredstvom za reprodukciju nevidljivih principa. Odnos prema ljudskoj praksi kao dodatku 'esencijalnih' ali transcendentnih struktura pretpostavlja jedan društveni svijet koji počiva na pravilima, zakonima i propisima koji sprečavaju samoodređenje društvene individue. Polazište o *konstituiranim* oblicima vodi do preokretanja odnosa objekta i subjekta: svojstva sistema postaju jednom subjektivnom snagom dok se ljudi pretvaraju u izvršne organe zahtjeva koji proizlaze iz 'sistema'. Strukture se same pokreću kroz ljudski kontakt. Čovječanstvo time postaje oruđem strukturne reprodukcije. Strukturalizam stoga naglašava da su ljudi nositelji ili agenti naredbi koje proizlaze iz strukture.

Stajalište o *konstituiranim* oblicima vodi do shvaćanja 'kapitala' kao 'automatskog subjekta', subjekta koji se jedino razvija putem klasne borbe. Marksisti često posežu za ovakvom predodžbom kapitala kako bi obranili primat kapitalističkog odnosa nad klasnim. Prvi bi trebao sadržavati odnos između različitih oblika kapitala, kao što je primjerice novac, proizvodni i

¹² J. Elster, *Making Sense of Marx*, Cambridge University Press, Cambridge, 1985, Prvo poglavlje.

¹³ U Jessopovom se radu kapitalistički odnos više ne smatra 'odnosom'. Umjesto toga, različiti oblici kapitala uvode se kao 'autonomne' veličine koje se odlikuju različitim interesima utemeljenim na različitim 'logi-

kama'. Vidi B. Jessop, *Nicos Poulantzas: Marxist Theory and Political Strategy*, Macmillan, London, 1985. Za kritiku: R. Gunn, 'Marxism, Metatheory and Critique' i K. Psychopedis, 'Crisis Theory in the Contemporary Social Sciences', *Capital & Class*, br. 50, 1993.

robní kapital kao i sebi proturječnu prirodu tog odnosa, uključujući 'njegovu' logiku i zakone.¹³ U osnovi, kapitalistički odnos je odnos kapitala i kapitala. Njegovim kretanjem 'upravljaju' zakoni konkurencije.¹⁴ S druge pak strane nalazi se klasni odnos koji obuhvaća odnos između kapitala i rada. Taj se odnos smatra antagonističkim a potvrđuje u obliku klasne borbe. Predodžba o primatu kapital-odnosa u najboljem slučaju znači da se u sebi proturječno utemeljenje 'kapitala' pobuđuje klasni sukob te da taj sukob prekida kapitalističku reprodukciju i na taj način vodi do 'kriza'. U ovom se pogledu proturječni karakter kapitalističke eksploatacije rada shvaća u vidu kontradikcije unutar 'kapitala', a jedino se razvoj ovog proturječja određuje putem klasne borbe.¹⁵

Ovakva predodžba, u najgorem slučaju, označava klasni sukob samo jednim faktorom u stalnoj reprodukciji kapitalizma. Zagovornici ovakvog gledišta, kao npr. Jessop,¹⁶ tvrde da se kapitalistički odnos nalazi iznad klasnog, da se razvija putem klasne borbe ali da nije doveden u pitanju u toj borbi; kapital-odnos promatra se kao nešto što opstaje putem svoje vlastite logike. Klasna se borba izbacuje iz analize utoliko što jedno pravo razumijevanje konkretnih, empirijskih uvjeta klasne borbe mora biti utemeljeno na detaljnom opisu kapitalističkog okvira unutar kojega se klasna borba događa i odvija. Ovaj naglasak na primatu kapital-odnosa fokusira se na objektivne značajke kapitalističkog razvoja. U ovom se pristupu jedino strukture pojavljuju kao subjekti. Klasna borba tretira se kao derivat strukturnog razvoja. Dinamika kapitalističkog razvoja usidrena je u samom kapitalu. Proturječnost se stoga nalazi unutar kapitala dok je kapitalistički razvoj posljedica tih proturječnosti. Znanstveno bi se istraživanje, shodno tome, moralo usredotočiti na pitanje kako kapital proizvodi. Ovakav pristup društvenom životu temelji se na pretpostavci kako je 'kapital' aktivna i samoutemeljujuća stvar. Drugim riječima, ovaj pristup pretpostavlja kapital kao automatski subjekt čiji odnos spram samoga sebe uspostavlja objektivni okvir unutar kojega postoje klasni odnosi. Praktične posljedice toga su zastrašujuće. S marksizmom više nije povezana borba za svijet bez antagonizama već on postaje znanstvenom studijom o samo-uspostavljanju kapitala koja želi otkriti koji su

¹⁴ Vidi primjerice M. Aglietta, *A Theory of Capitalist Regulation*, Verso, London, 1979.

¹⁵ Vidi primjerice S. Clarke, 'State, Class and the Reproduction of Capital', in S. Clarke (ur.),

The State Debate, Macmillan, London, 1991.

¹⁶ Vidi B. Jessop, 'Polar Bears' i njegovu *State Theory*, Polity, Cambridge, 1990.

to 'prirodni' zahtjevi kapitala. Političke implikacije su jasne. Kao i u tradicionalnoj teoriji,¹⁷ teoretičari stoje iznad klasne borbe i stavljaju svoje znanje na raspolaganje, kako sposobni i spremni političari mogu utjecati na strukturni razvoj (posebice na njegove nepoznate uvjete) kako bi se izvojevao bolji svijet za sve 'žrtve strukturne selekcije'. Dakle, znanstveni marksizam – marksizam bez vrijednosnih sudova. Ukratko, ovdje kritizirani pristup čini od marksizma jednu konstruktivnu i objektivnu teoriju. U takvom jednom pozitivnom marksizmu razumu je oduzeta njegova 'povijesna zadaća da, u bilo kojem vremenu, potiče na neposlušnost i uništava užase'.¹⁸

Prijevod

Marksizam kao nepristrana, pozitivna teorija ima jednu dugu tradiciju. U toj se tradiciji tvrdi kako marksizam, na temelju svoje znanstvene metode, ima privilegirani pristup društvenim zakonima kretanja. Tako se poziva Hilferding, prema Korsch, na "neprevladive nesklonosti vladajuće klase da prizna rezultate marksizma" i da se u tu svrhu podvrgne još i "mukama" studija jednog tako "kompliciranog sistema".¹⁹ Pristup koji se temelji na primatu kapitalističkog odnosa nad klasnim sklon je hvatati se predodžbe marksizma kao superiornije znanosti od buržoaske ekonomike. On se poziva na primjenu marksističkog objektivnog razumijevanja skrivenih zakonitosti koji gospodare anarhijom kapitalističke proizvodnje na svijet kojemu nedostaje racionalno objašnjenje i organizacija. Ukratko, to znači kako marksizam treba promatrati kao znanstveni naputak za jednu značajno poboljšanu organizaciju kapitalističkog društvo, a ne više kao kritiku izrabljivačkih odnosa.

Ljudska praksa i proizvedenost kapitala

Horkheimerov iskaz kako 'svojim sopstvenim radom ljudi obnavljaju realnost koja ih porobljuje u sve većoj meri', također se može protumačiti kao poziv na postavljanje 'rada' u središte kao esencije društvenog života. Ljudsko bi djelovanje tada bilo viđeno kao konstituirajuća moć. Umjesto

¹⁷ 'Tradicionalna teorija' kako je objašnjava M. Horkheimer, 'Tradicionalna i kritička teorija'; vidi također 'Dodatak' u M. Horkhajmer, *Tradicionalna i kritička teorija*.

¹⁸ J. Agnoli, 'Destruction...', str. 44.

¹⁹ K. Korsch, 'Marksizam i filozofija' u K. Korsch, *Marksizam i filozofija*, Komunist, Beograd, 1970, str. 58.

naglašavanja kako kapital proizvodi, naglasilo bi se kako se kapital 'proizvodi'. Oblici društvenog postojanja tretirali bi se kao proizvodi ljudske prakse, ljudskog rada. Umjesto isticanja formalnih načela 'sistema' – objektivnih uvjeta realnosti – radi se o razumijevanju 'subjektiviteta'.

Naglasak se, međutim, stavlja na sljedeće pitanje. Može li se, s jedne strane, razlikovati subjektivitet od načina na koji on postoji s druge strane? Krenemo li s Horkheimerovom pretpostavkom da ljudi putem svoje subjektivne moći proizvode jednu stvarnost koja ih porobljuje onda ta subjektivna moć ne može postojati izvan oblika koje proizvodi: ona ne može biti nevinim promatračem svoje vlastitom 'ludosti'. To je Marxov argument u njegovim ranim spisima. Otušeni je rad 'uzrok', a ne 'posljedica' privatnog vlasništva. Tako bi ukidanje privatnog vlasništva pretpostavljalo ukidanje otušenog rada.²⁰ Odnos između subjektivnosti i objektivnosti ne može se smatrati vanjskim. Takvo što tvrditi pretpostavljalo bi ono što se želi poreći, naime, da ljudska djelatnost nije jedina društvena snaga koja nešto stvara. Jer u vanjskom odnosu subjekta i objekta pojam 'subjektiviteta' značio bi da postoji 'moć' koja se nalazi izvan 'subjektivnog djelokruga'. Stajalište 'subjektiviteta' bez okolišanja pretpostavlja ne samo da postoji konstituirajući subjekt koji se nalazi izvan izokrenutog svijeta već i da izokrenuti svijet postoji kroz svoju vlastitu moć utemeljenja, dosada još nepoznatu i neodređenu.

Kapital i rad ne stoje jednostavno jedan nasuprot drugome. Kapital je proizvod otušenog postojanja rada, postojanja u kojemu je proizvođač porobljen putem naizgled izvan-ljudske sile, sile kapitala. Marx u svojoj kritici političke ekonomije pokazuje ovisnost kapitala o radu. Živi je rad supstanca vrijednosti a eksploatacija nije samo sredstvo za proizvodnju vrijednosti već sredstvo iznude viška vrijednosti. Kapital postoji samo u radu i putem njega. To ne znači da kapital koristi eksploataciju tek kao način kojim bi izbjegao 'svoju stvarnu podređenost radničkoj klasi'.²¹ Ovakvom formulacijom uništava se uvid, koji je uključen u iskaz, kako je kapital *proizveden*. Time se kapital promatra kao moćan, iako ograničen, samostalni subjekt. Ovaj naglasak na radu pretpostavlja ono što želi zanijekati, naime, predodžbu kapitala kao moćnog subjekta. Marksistička ideja kako je otušeni rad 'uzrok' privatnog vlasništva okrenuta je naglavačke: kapital

²⁰ Vidi Arthurovu tekstualnu analizu Marxovih manuskripta iz 1844. (*Dialectics of Labour*, Blackwell, Oxford, 1986).

²¹ M. Tronti, 'The Strategy of Refusal', u *Working Class Autonomy and Crisis*, Red Notes-CSE, London, 1979, str. 10.

proizvodi otuđeni rad. pristupi koji se temelje na ideji autonomije rada od kapitala skloni su podjeli društvenog života u dvije odvojene sfere: s jedne strane strojliku logiku kapitala te transcendentalnu moć društvene prakse s druge strane. Subjektivističko etiketiranje društvene prakse može dovesti jedino do toga da se neposrednost revolucionarnog subjekta na romantičarski način priziva. Time se struktura postavlja izvan subjekta što vodi ka voluntarističkim predodžbama a to je druga strana determinističkog novčića. Kapital se i ovdje konstruira putem logike koja se nalazi jedino i isključivo u njemu samom a tek njegove nedosljednosti pružaju polaznu točku za revolucionarnu praksu. Odnos kapitala i rada shvaća se jedino u smislu represivne sistemske logike koja na jedan dualistički i eksterni način stoji nasuprot subjektivnim silama.²²

Postane li rad nevinim polazištem pri analizi jednog stravičnog sadržaja – eksploatacije – tada se kapital jedino može pojaviti kao stvar koja uistinu raspolaže vlastitom konstitutivnom moći i logikom. Rad se promatra kao samoodređujuća moć u istom smislu kao što se i kapital smatra samokonstituirajućom moći: budući da je kapital sposoban potkopavati, izrabljivati i dehumanizirati ono što bi samo po sebi trebalo biti konstitutivno i plodonosno onda ga to čini vrhovnim subjektom.²³ Kao posljedica, rad se promatra izvan svoga vlastitoga načina postojanja. Stoga shvaćanje kapitalističke reprodukcije iziskuje predodžbu o 'začaravajućoj moći' kapitala (Negri) ili pak predodžbu o 'samoutemeljujućoj moći' (Arthur).²⁴ Time se previđa upravo ono što je Horkheimer naglasio, naime, da objekt i subjekt čine jednu razdvojenu cjelinu, gdje svaki dio postoji za drugoga i kroz drugoga, a da jedan drugome nisu identični. Umjesto toga kapital i rad postavljeni su jedan drugome nasuprot i sučeljavaju jedan drugoga kao različite društvene sile. Teorija je prisiljena trampiti čas jednoga, čas drugoga ostavljajući time shvaćanje 'konstituirajuće moći' na milost i nemilost decizionizma.²⁵ To je miljama daleko od marksističke tvrdnje kako 'sve mis-

²² Vidi W. Bonefeld i R. Gunn, 'La constitution et la signification: Réflexions sur l'épistémologie, la forme et la pratique sociale', *Futur antérieur*, br. 8, Paris, 1991.

²³ O ovome mjestu vidi Hollowayev doprinos ovom svesku.

²⁴ A. Negri, 'Interpretation of the Class Situation Today: Methodological Aspects', u *Open Marxism Volume II: Theory and Practice*, Pluto Press, London, 1992. i C. Arthur, 'Wide Open', *Radical Philosophy*, vol. 64, 1993.

²⁵ Decizionizam je pravna i politička doktrina koja smatra kako moralni i pravni propisi svoju opravdanost ne nalaze u svojem sadržaju već u ispravnoj metodi (ili autoritetu) koji te odluke donosi. (Nap. prev.)

terije koje teoriju navode na misticizam, nalaze svoje racionalno rješenje u ljudskoj praksi i u shvaćanju te prakse'.²⁶

Kapital kao subjekt i konstituirani oblici

Marksistička
teorija
subjekta

Prema Marxu, buržoaska se teorija osjeća kod kuće u hladnim pojavnim oblicima ekonomskih odnosa. Ona promišlja *konstituirane* oblike i odnose koji joj se 'čine utoliko prirodniji ukoliko je njihova unutrašnja povezanost skrivenija, a oni pak dobro poznati prostom shvatanju'. Iako se čini samorazumljivim, koristeći Marxov primjer u citiranom pasusu, kako je renta prihod od zemljišta, kamata prihod od kapitala te nadnica prihod od rada, ti odnosi su, međutim, 'trojstvo triju... nemogućih kompozicija',²⁷ premda predstavljaju 'religiju svakidašnjeg života'. Stoga je i potrebno ono što Marx naziva 'naukom': 'svaka bi nauka bila izlišna kad bi se pojavni oblik i suština stvari neposredno podudarali'.²⁸ Marx ističe kako je 'svaki pa i najprostiji element, kao na primer roba, već jedna izokrenutost',²⁹ to jest, ona je 'pervertirana forma'.³⁰ Ljudski sadržaj opstoji u okviru i posredstvom robe na način da je poreknut. Drugim riječima, ljudski odnosi preuzimaju oblik odnosa između proizvoda ili između stvari. Shvaćanje kapitala kao 'nečega' što se odnosi spram samoga sebe, to jest, kao stvari sa sposobnošću samooplođivanja, sadržava prema Marxu, fetišizam kapitalističke proizvodnje. U skladu s tim, fetiški karakter kapitalističke proizvodnje doseže svoj najrazvijeniji oblik kada se kapitalistički proizvodni odnosi promatraju kao 'odnos stvari prema samoj sebi'.³¹

²⁶ K. Marx, 'Teze o Feuerbachu' u Karl Marx, Friedrich Engels, *Rani radovi*, Naprijed, Rijeka, 1976, str. 339.

²⁷ K. Marks, *Kapital*, Treći tom, str. 680.

²⁸ Ibid.

²⁹ K. Marx, 'Teorije o višku vrednosti' (Četvrti tom 'Kapitala') u Karl Marx/ Friedrich Engels, Dela, Tom 26, Prosveta, Beograd, 1972, str. 389.

³⁰ Cf. K. Marx, *Das Kapital*, Kritik der politischen Ökonomie, u Karl Marx/Friedrich Engels Werke, Band 23, str. 90. U njemačkom izdanju Kapitala Marx koristi izraz 'verrückte Formen'. U engleskom izdanju Kapitala, to se prevedi kao 'absurd forms' ili 'fantastic forms'. To su varljivi prijevodi. Kod Marxa, 'verrückt' ima

dvostruko značenje: poremećen (verrückt) i izokrenut (ver-rückt), lud i izmješten. Time pojam 'verrückte Formen' označava oboje, lud i izmješten. Dvostruko značenje 'izokrenutosti' obuhvaća ideju unutarnjeg odnosa između apstraktnog i konkretnog. Vidi Backhaus 'Between Philosophy and Science: Marxian Social Economy as Critical Theory', u Open Marxism, prvi svezak, o dvostrukom značenju pojma 'izokrenut'. Nap. prev. U prijevodu Kapitala koji se koristi kod nas (Karl Marks, Kapital, Prvi tom, Prosveta, Beograd, 1977) sintagma 'verrückte Formen' prevedena je kao 'ludački oblik'. Ja sam se, u skladu s gore navedenom napomenom, odlučio za 'izokrenuti oblik'.

'Kapitalistički odnos' obuhvaća različite oblike kapitala, kao što su produktivni, robni i novčani kapital.³² Kruženje novčanog kapitala najdomjmljivije je budući da u njemu kapital postoji u svojoj najopćenitijoj formi apstraktnog bogatstva i gdje se izravno pojavljuje kao vrelo svog vlastitog povećanja: N...N'. Odnos kapitala prema samome sebi najjasnije se očituje u formuli kapitalističke kamate 's tajanstvenim svojstvom vrednosti da ne bude jednaka samoj sebi'. Kamatni je kapital za Marxa 'najfetiškiiji oblik kapitala', oblik u kojemu je kapital sveden na 'besmislen rezime'.³³ Kada bismo, dakle, u kritici političke ekonomije krenuli od kapitalističkog odnosa time bismo u mislima ponovili fetišizaciju društvenih odnosa kao da su oni 'kretanja stvari'.³⁴ 'Subjektivizacija' objekta i 'objektivizacija' ljudskih odnosa kao odnosâ između stvari međuovisni su izrazi izokrenutog svijeta u kojem čovječanstvo postoji u prvom redu kao sredstvo, a ne kao svrha. A ipak, takvo je stanje ljudske prakse u kapitalističkom društvu. Ljudski odnosi postoje – kontradiktorno – u obliku privatnih, apstraktnih individua u jednom društvenom kontekstu. Personifikacija odnosâ između stvari čini se povijesno danim uvjetom ljudskog postojanja.

U konačnici se čini kako djelovanje objekata pruža okvir koji se nalazi iznad klasnog odnosa i unutar kojeg se klasna borba odvija.³⁵ Uzme li se ova 'pojava' u njenoj nominalnoj vrijednosti, klasna bi borba tada postala objektivnim mehanizmom koji samo posreduje u reprodukciji kapitalističkog odnosa. U raspravi o post-fordističkoj državi može se pronaći suvremena razrada ovog stajališta.³⁶ Ova rasprava počiva na

³¹ K. Marx, *Teorije o višku vrednosti*, str. 394.

³² O tome: K. Marks, *Kapital*, Drugi tom, Prosveta, Beograd, 1977.

³³ K. Marks, *Kapital*, Treći tom, str. 680, 328. U njemačkom izdanju *Kapitala* Marx karakterizira 'novac' kao *begriffslose Form*. U engleskom izdanju *Kapitala*, 'begriffslos' je prevedeno kao 'besmislen' (meaningless). Ovaj prijevod je varljiv. Pojam 'begriffslos' podsjeća na gubljenje uporišta, također na 'lišenost značenja'. Ova upotreba pomaže mnogo je bliža njemačkom pojmu 'begriffslos'. O tome vidi W. Bonefeld, 'Money, Equality and Exploitation' u W. Bonefeld i J. Holloway (ur.), *Global Capital, National State and the Politics of Money*, Macmillan, London 1995.

³⁴ K. Marks, *Kapital*, Prvi tom, str. 77.

³⁵ J. Hirsch ('The State Apparatus and Social Reproduction: Elements of a Theory of the Bourgeois State', u J. Holloway i S. Picciotto (ur.), *State and Capital: A Marxist Debate*, Edward Arnold, London, 1978) pruža analizu ovakve vrste. Za kritiku: J. Holloway i S. Picciotto, 'Introduction', u *ibid.*; J. Holloway, 'The Great Bear: Post-Fordism and Class Struggle', u W. Bonefeld i J. Holloway, *Post-Fordism*; W. Bonefeld, 'Social Constitution and the Form of the Capitalist State', u *Open Marxism*, prvi svezak; i S. Clarke, 'Introduction' za *ibid.*, *The State Debate*.

³⁶ O ovoj debati vidi W. Bonefeld i J. Holloway (ur.), *Post-Fordism*.

predodžbi kako se klasna borba odvija unutar objektivnog okvira uspostavljenog kapitalističkim odnosom. Kod Jessopa, primjerice, klasni konflikt 'kao takav ne stvara totalitet niti uzrokuje (kapitalističku) dinamičku putanju'. To je stoga što se 'pojmovni identitet klasa uspostavlja prvo putem kapitalističkog odnosa te prema tome nije nametnut putem klasa koje ga oblikuju'.³⁷ Kapitalistički odnos, prema tome, stoji iznad klasnog odnosa. Stoga je sasvim logično što on inzistira kako 'kapital jest subjekt' a time i ekspanzivni subjekt (*übergreifendes Subjekt*).³⁸ Kod Jessopa je, dakle, kapital 'esencija', dok su društveni odnosi u 'stvarnom' svijetu prepušteni promjenjivim empirijskim okolnostima.³⁹ Klasni antagonizam prema njemu nastaje jedino u stvarnom svijetu višestrukih determinacija. Posljedica toga je da se koncept klasnog odnosa rastapa u pluralistički način govora interesnih skupina, od kojih svaka na svoj način pripada nastajućem strukturnom ansamblu. Time je marksistički pojam klasnog antagonizma uništen u korist sociološke predodžbe empirijski opažljivih modaliteta mnoštva društvenih sukoba. Ti su sukobi čvrsto smješteni unutar okvira uspostavljenih kapital-subjekom.

Klasni se karakter društvenih subjekata za Jessopa određuje njihovim odnosom spram oblika vrijednosti. Preko pojma viška vrijednosti on želi odgonetnuti strukturne okvire klasnog antagonizma.⁴⁰ Prevlast oblika vrijednosti u sistemu opće robne proizvodnje smatra se određujućim za pojmovo jedinstvo klasa, prirodu klasnog odnosa, oblik klasne borbe te za totalizirajuću dinamiku klasne borbe i konkurencije unutar kapitalističkog načina proizvodnje. Oblik vrijednosti se, prema Jessopu, bolje može razumjeti u smislu meta-oblika. Meta-oblik promatra se kao da stoji iznad klasnih odnosa budući da opisuje strukturni okvir unutar kojega različiti oblici vrijednosti – kao primjerice proizvodni, novčani ili robni kapital – međusobno konkuriraju. Njihova konkurencija odvija se unutar kružnog toka kapitala čija je struktura na apstraktan način određena putem vrijednosnog meta-oblika. Unutar kružnog

³⁷ B. Jessop, 'Polar Bears', str. 154.

³⁸ Ibid., str. 150.

*U prijevodu koji se koristi kod nas sintagma *Übergreifendes Subjekt* prevedena je kao *ekspanzivni subjekt* (K. Marks, Kapital, Prvi tom, Prosveta, Beograd, 1977, str. 144) što je umetnuto i u ovaj prijevod. Na engleskom jeziku tu sintagmu nalazimo prevedenu kao *dominant subject* ili pak *overarching subject*. (Nap. prev.)

³⁹ Za sličnu kritiku Jessopovog pristupa vidi R. Gunn, 'Against Historical Materialism', u *Open Marxism*, drugi svezak, str. 39, fn. 20.

⁴⁰ B. Jessop, 'Polar Bears', str. 148.

toka kapitala naći ćemo, prema Jessopu, različite logike kapitala. Te logike istodobno odgovaraju različitim akumulacijskim strategijama konkurentnih frakcija kapitala. Vrijednosni metaoblik ne određuje u potpunosti tijek akumulacije već samo institucionalnu logiku i smjer dinamike kapitalizma, no sama dinamika ostaje neodređena. Nju bi stoga trebalo nad-odrediti 'ekonomskom klasnom borbom u kojoj je odnos snaga između klasa pod utjecajem brojnih čimbenika onkraj oblika vrijednosti'.⁴¹ Clarke je istaknuo kako Jessop oblik vrijednosti ne shvaća kao proces u okviru i posredstvom kojeg se 'društveni odnosi pojavljuju u obliku odnosa između stvari već kao stvarnu strukturu koja određuje društvene odnose'.⁴² Vrijednosni meta-oblik definira povezanost kapitalističkog načina proizvodnje, koji se praktički uspostavlja od strane slučajnih sila društvenog sukoba u stvarnome svijetu. Vrijednosni meta-oblik smatra se nečim što jedino izvanjski ograničava slobodni prostor različitim logikama kapitala. Time je predodžba oblika vrijednosti kao vrijednosnog meta-oblika tautološka jer određenje vrijednosnog meta-oblika u stvarnome svijetu s međusobno sukobljenim društvenim snagama pretpostavlja praktičko postojanje vrijednosnog meta-oblika i obrnuto. U Jessopovom pristupu, vrijednosni meta-oblik smatra se nečim izvanjskim svojoj društvenoj određenosti.

Prijevod

Jessopov pristup u formalnom smislu iskazuje iskustvo svakidašnjice: čini se kako životna aktivnost društvenog rada reproducira kapitalističku sistemsku racionalnost koja se izvornim proizvođačima nameće iza njihovih leđa. Ovakav pristup uzima izokrenutost svakidašnjice kao svoju početnu točku. Umjesto da postavi pitanje zašto društveni odnosi postoje u okviru i posredstvom oblika komodificirane fragmentiranosti, kod njega se takva fragmentiranost pretpostavlja, a društveni odnosi postaju slugama zakona robne proizvodnje. Kapitalistička reprodukcija društvena je proizvodnja u obrnutom obliku: privatna proizvodnja u društvenom kontekstu. Društveni karakter privatne proizvodnje nije stvar svjesne odluke društva, budući da potonja postoji samo u izokrenutom obliku privatne usitnjenosti (robne proizvodnje). Stoga, dakle, društveno postojanje privatne proizvodnje stupa pred individualne proizvođače kao jedna vanjska i nezavisna stvar, koja je prema Marxu uvjetom postojanja

⁴¹ B. Jessop, 'State Forms, Social Basis, and Hegemonic Projects', *Kapitalstate*, br. 10/11, 1983, str. 90; ponovno objavljenog u izmijenjenom obliku u S. Clarke, *The State Debate*.

⁴² S. Clarke, 'Introduction', u S. Clarke, *The State Debate*, str. 49, fn. 24.

⁴³ K. Marx, *Osnovi kritike političke ekonomije II*, u Karl Marx, Friedrich Engels, *Dela*, Tom 20, Prosveta, Beograd, 1979, str. 271.

privatnih individua u društvenom odnosu.⁴³ Drugim riječima, društveni karakter rada postoji, proturječno, u okviru i posredstvom kategorija političke ekonomije. Ekonomske kategorije, kao što su primjerice vrijednost, produktivnost i profit, ne mogu se shvatiti neovisno od njihovog povijesnog postojanja. Kada se Marx hvata tih kategorija, time ih on ne spoznaje kao povijesno aktivne. Umjesto toga, njihova spoznaja se razvija kroz jedan proces (razorne)⁴⁴ kritike.

Marxova kritika ne zadovoljava se analizom djelovanja razmjenskih odnosa. Ona nastoji razumjeti društvenu konstituciju razmjenskih odnosa, a time i društveno utemeljenje vrijednosti. Sam čin razmjene ne objašnjava postanak 'stvari' koja se razmjenjuje niti objašnjava zašto individualni proizvođači postoje na način na koji postoje. Politička ekonomija je pokušaj razumijevanja razmjenskih odnosa te pokušaj da se, iz samih razmjenskih odnosa, shvate odnosi u proizvodnji. Radna teorija vrijednosti je za nju teorija privatnog i individualnog rada koji se utjelovljuje u proizvodima rada. 'Utjelovljeni rad' poima se kao regulator 'vrijednosti'. Tajna društvenog utemeljenja 'vrijednosti' ostaje neodgonetnuta jer se 'vrijednost' poima kao 'stvar' umjesto kao društveni odnos. Time se 'kretanje vrednosti' očituje kao 'automatsko' kretanje, 'kretanje koje deluje silovito kao kakav elementarni prirodni proces'. Kretanje vrijednosti pojavljuje se kao kretanje 'osamostaljene stvari'⁴⁵ i na taj način kao kretanje povijesno aktivnog subjekta koji stoji iznad društvenih odnosa i 'uređuje' ih. Međutim, 'vrijednost' je takva osamostaljena stvar samo ukoliko se promatra putem svog formalnog način kretanja. Društvena se obilježja rada 'pokazuju tek u okviru te razmene'.⁴⁶ Ljudska praksa postoji u okviru i posredstvom svijeta roba kao da je predmet 'bezličnih' odnosa između stvari. Ne postoji, međutim, 'forma' bez 'sadržaja'.⁴⁷ Inače bi se 'forma' svojem društvenom određenju bila izvanjska. Način promatranja vrijednosti kao 'forme' bez 'sadržaja', isto je gledište kao i predodžba o *konstituiranim* oblicima. Ono spada u religiju buržoaskog društva, a to je: fetišizam robe.

⁴⁴ O 'kritici' vidi: J. Agnoli, 'Von der kritischen Politologie zur Kritik der Politik', u J. Agnoli, *Die Transformation der Demokratie und andere Schriften zur Kritik der Politik*, Ça ira Verlag, Freiburg, 1990; J. Agnoli, 'Destruction...'; M. Horkheimer, 'Tradicionalna i kritička teorija', vidi također: 'Introduction', *Open Marxism*, prvi svezak.

⁴⁵ K. Marks, *Kapital*, Drugi tom, str. 94.

⁴⁶ K. Marks, *Kapital*, Prvi tom, str. 75.

⁴⁷ Cf. ibid., str. 72 i *Kapital*, Treći tom, str. 235.

⁴⁸ K. Marks, *Kapital*, Prvi tom, str. 77.

Pristupi koji se fokusiraju na *konstituirane* oblike mogu opisati jedino ono što se već pretpostavlja: privatne individue djeluju unutar okvira objektivnih društvenih pravila čija racionalnost 'strukturira' njihove živote. Pristupi koji ljudsku praksu nastoje razumjeti kao nešto što se može izvesti iz 'kretanja stvari'⁴⁸ na redukcionistički način ponavljaju Smithov princip 'nevidljive ruke'. Društvenom realnošću gospodari nešto za čije postojanje znamo ali što niti možemo vidjeti niti možemo razumjeti. Naša znanstvena potraga za posljednjim i najčišćim izvorima 'istine' bila je neuspješna i mora biti napuštena. Nama upravlja nešto nevidljivo, i to nešto je princip, to jest, presudni faktor našeg postojanja. Ali mi itekako znamo da taj izvanredno važan princip djeluje željeznom šakom: onaj tko ne bude uvažavao njegov rad osjetit će hladnu i bezosjećajnu 'ruku' principa. Mi dakle 'postojimo' sukladno nečemu što nadilazi naše razumijevanje te se nalazi onkraj naše sposobnosti poimanja. Društveni je život, drugim riječima, prije kob nego svjesni društveni čin, i ne samo da je kob nego njime upravlja i slučaj. Predodžba kako ljudskom praksom vlada nevidljivo načelo kazuje nam da ljudi nisu uspjeli sekularizirati svoje svjetovne poslove te da su slabo opremljeni za shvaćanje konstitucije svoga društvenog života a samim time i da se razumski organiziraju. U jednom svijetu kojim gospodare pravila koja izviru iz utrobe jednog nevidljivog načela, ne postoji temelj za razum.

Pristupi, bili oni marksistički ili ne, koji se povode idejom o nevidljivim načelima, bilo u obliku teleoloških koncepcija povijesti ili predodžbama kapitala kao subjekta, promatraju ljudsku praksu kao nešto što je jedino u mogućnosti pratiti unaprijed određene i 'neizbježne' linije, od stvarnog svijeta dane, tendencije i smjerove⁴⁹ Suvremeni pokušaji u uspostavljanju jedne pozitivne i konstruktivne marksističke znanosti sudjeluju, zajedno s tradicionalnom teorijom, u potrazi za posljednjim i najčišćim kriterijima istine, a to su: ono neizbježno i nevidljivo. S ove točke gledišta, 'društvo' možemo pasivno promatrati jedino putem empirijskog znanja koje nam pruža iskustvo. 'Društvo' je izručeno na milost i nemilost neizbježnim linijama razvoja koje se ljudskom umu pojavljuju samo kao jedan slučajni razvoj (*Fundsache*).⁵⁰ Društveni se život tako pretpostavlja kao nešto lišeno

⁴⁹ Cf. S. Hall, 'Realignment for What?', *Marxism Today*, December 1985.

⁵⁰ Ovo je jedna od ključnih fraza korištenih u postfordističkom pristupu. Vidi B. Jessop,

'Regulation Theory, Post-Fordism and the State'; i J. Hirsch, 'Fordism and Post-Fordism', oboje objavljeno u W. Bonefeld i J. Holloway, *Post-Fordism*.

ljudskog sadržaja; društvena individua postaje 'stvar-vrijednost' koja vlada putem primjene svojih vlastitih zakona (*Eigengesetzlichkeit*). Jessopov 'vrijednosni meta-oblik' kao i vulgarno poimanje Smithove 'nevidljive ruke' temelje se na shvaćanju društva kao 'nečega' onkraj razuma i onkraj preobrazbene moći rada. Kao što smo već spomenuli, za pristupe koji počivaju na predodžbi o *konstituiranim* oblicima strukture su jedini subjekti. Čini se kao da načela ljudske egzistencije dolaze odnekud izvan ljudskog dometa, iz jednog 'odnekud' s vlastitim zakonima i načinima ubijanja. Kada tradicionalna teorija pristaje na svijet kojim vladaju hipotetski sudovi – sudovi o praktičkom značenju nevidljivih i neizbježnih principa – onda to vodi do beskonačnog regresa meta-teorija budući da se ono što je potrebno definirati pretpostavlja kao nešto što leži onkraj mogućnosti definiranja.⁵¹ Pokušaj pronalaženja 'istine' u vječnosti ili nevidljivim prostorima oduvijek je bilo obilježje tradicionalne teorije, to jest, teorije koja se opire shvaćanju našeg društvenog svijeta kao svijeta kojeg su stvorili ljudi i kao svijeta ovisnog o ljudskoj snazi preobrazbe.⁵²

Marxova kritika: analiza razmjenskih odnosa?

U političkoj se ekonomiji kategorija rada promatra u izolaciji od svoga društvenog postojanja: Marxova radna teorija vrijednosti ne tvrdi kako je utjelovljeni rad regulator vrijednosti proizvoda.⁵³ Za Marxa je to društveno potrebno radno vrijeme koje konstituira vrijednost proizvoda. Marxova kritika nije alternativna ekonomska teorija razmjene već teorija konstitucije vrijednosti. Kako Reichelt kaže,

ideju konstitucije mora se staviti u kontekst vrijednosti kao stalno pokretnog oblika postojanja. Ne učini li se to, vrijednost tada može biti identificirana samo kao statičan ili kao povijesno automatski aktivan subjekt.⁵⁴

⁵¹ O ovome mjestu pogledaj R. Gunn, 'Marxism and Philosophy'; 'Marxism, Metatheory and Critique'; i njegov 'Against Historical Materialism'.

⁵² Cf. M. Horkheimer, 'Zum Problem der Wahrheit', u M. Horkheimer, *Gesammelte Schriften Band 3: Schriften 1931-1936*, ur. A. Schmidt, Fischer Verlag, Frankfurt, 1988.

⁵³ Poimanje 'rada' kao individualnog rada ili kao utjelovljenog rada nije nikakvo obilježje Marxova vlastitog pristupa, već je puno više u središtu njegove kritike političke ekonomije. Za noviju obradu ovog mjesta: D. Behrens, *Gesellschaft und Erkenntnis*, Ça ira Verlag, Freiburg, 1993.

⁵⁴ H. Reichelt, 'Some Notes...', str. 74.

Konstitucija ili supstanca vrijednosti je rad. Međutim, rad sam po sebi nije vrijednost. 'Ljudska radna snaga u tekućem stanju, tj. ljudski rad, stvara vrednost'.⁵⁵ Radni proces je 'prisvajanje prirode od strane individuumu u okviru i posredstvom nekog određenog društvenog oblika'.⁵⁶ Rad, dakle, nije jedini izvor materijalnog bogatstva. Međutim, jedini je izvor vrijednosti a time i sredstvo kroz koje kapital opstaje.

Izjavu kako je rad supstanca vrijednosti te da ta supstanca postoji u okviru i posredstvom odnosa između stvari znači da kapitalistički odnos može jedino postojati posredstvom klasnog odnosa i u njemu. Eksploatacija se rada stoga mora ostvariti u sferi razmjene gdje društvena konstitucija vrijednosti postoji na način da je poreknuta.⁵⁷ Odatle i predodžba o kapitalu kao 'automatičnom subjektu':⁵⁸ društvena individua postoji protivno samoj sebi na način apstraktne individue čiji je društveni život posredovan kretanjem vrijednosti. Razumijevanje kruženja različitih oblika kapitala, kao što su proizvodni, robni ili novčani kapital, pokazuje nam opće kretanje vrijednosti iz jednog oblika u drugi. U ovom općem kretanju 'privatni (se) radovi... stalno svode na svoju srazmernu društvenu meru'.⁵⁹ Time se odnosi između različitih grana društvene podjele rada pojavljuju ne kao društveni odnos između individua već kao odnos između samih stvari. Društveni se odnosi pojavljuju kao privjesci zakona za koje se čini da su unutarnji zakoni kapitala. Čini se kao kako je kapital u odnosu sa samim sobom, odnosu kojemu je zajednički temelj 'oplođavanje vrednosti'.⁶⁰ Međutim, poimanje kapitala kao stvari koja se na sebe odnosi kao vrijednost-koja-stvara-vrijednost sadržava 'kapitalski fetiš'.⁶¹ Unutar odnosa kapitala spram samoga sebe, konstitucija vrijednosti, pa tako i kapitala, gubi se iz vida. Rad, 'u svojoj jednostavnoj određenosti kao svrsishodna proizvodna delatnost', pojavljuje se kao faktor kapitala umjesto kao 'tvorac vrednosti'. Ovime se kapital pojavljuje kao stvar koja postoji neovisno o 'supstanciji, njegovoj suštini'.⁶² A upravo je to uvjet, čak i nužni uvjet,⁶³ kapitalističkog oblika društvene reprodukcije.⁶⁴ Time kapital već postaje

Prijevod

⁵⁵ K. Marks, *Kapital*, Prvi tom, str. 57.

⁵⁶ K. Marx, *Osnovi kritike političke ekonomije* I, str. 8.

⁵⁷ Cf. K. Marks, *Kapital*, Drugi tom, poglavlja 1-4.

⁵⁸ Cf. K. Marks, *Kapital*, Prvi tom, str. 143.

⁵⁹ Ibid., str. 77.

⁶⁰ K. Marks, *Kapital*, Drugi tom, str. 90.

⁶¹ K. Marks, *Kapital*, Treći tom, str. 689.

⁶² Ibid., str. 686, 684, 689.

⁶³ O pojmu 'nužnosti' u Marxovim djelima: M. Horkheimer, 'Tradicionalna i kritička teorija'; vidi također Psychopedis u ovom svesku.

⁶⁴ Cf. K. Marks, *Kapital*, Prvi tom, glava 1., odjeljak 4., i *Kapital*, Treći tom, poglavlje 48.

veoma mistično biće, pošto se sve društvene proizvodne snage rada ispoljavaju kao da pripadaju njemu, a ne radu kao takvom, i kao da potiču iz njegovog sopstvenog krila.⁶⁵ Izokrenutost rada postoji; ona je stvarna izokrenutost. Međutim, a to je najvažnije, kapital se samooplođuje samo ukoliko je 'za kapitalistu večita mašina za pumpanje viška rada'⁶⁶ te stoga, samo onoliko koliko se rad nalazi u društvenom obliku vrijednosti-koja-stvara-robu tj. u obliku najamnog rada.

Kritika vrijednosti kao fetišističke predodžbe za koju se čini da posjeduje nadljudske moći, Marxova je revolucionarna zasluga. Kritika političke ekonomije prikriva 'vrijednost' kao društveni odnos, kao način postojanja rada u kapitalizmu. Kritika fetišizma pridonosi razumijevanju 'vrijednosti' u smislu njenog ljudskog sadržaja, to jest, kao izokrenutog oblika kroz koji društveni odnosi opstaju na jedan proturječan način.⁶⁷ Kritika ekonomskih kategorija pokazuje da su ekonomski odnosi, zapravo, stvarna izopačenja društvenih odnosa. Ti odnosi ne prestaju tek tako postojati. Umjesto toga, oni postoje, na proturječan način, u izokrenutom obliku kao ekonomske kategorije. Drugim riječima, društveni se karakter rada u kapitalizmu mora ostvariti u okviru i posredstvom kategorija političke ekonomije. Ove su kategorije prikladne samo utoliko ukoliko su formalni izrazi izokrenutih društvenih odnosa. Drugačije rečeno, one su kategorije jednog izokrenutog i začaranog svijeta. Time se kapitalistički odnos ne može promatrati primarnim, a klasni sekundarnim. Jer kategorija je rada sadržana u kategoriji kapitala. Predodžba o 'kapitalu' kao nečemu 'samokonstituirajućem' samo pojačava fetišizam kapitalističkog svijeta koji rad vidi jedino kao robu koja zarađuje nadnicu. 'Kapital pretpostavlja rad kao najamni rad.'⁶⁸ U kapitalizmu, ljudska praksa postoji, protivno samoj sebi, u obliku otuđenog subjekta. To znači da praktičko-kritička djelatnost rada postoji *protiv sebe kao sebe* u obliku fetišiziranog svijeta kapitalizma. Konstitutivna moć društvenog rada postoji – sama po sebi – na proturječan način, postoji na način da je poreknuta. Stoga,

⁶⁵ K. Marks, *Kapital*, Treći tom, str. 688.

⁶⁶ Ibid., str. 683.

⁶⁷ Slično argumentira K. Psychopedis, 'Dialectical Theory: Problems of Reconstruction', u *Open Marxism*, svezak 1. Njegova rekonstrukcija dijalektičke teorije pokazuje proturječnu integraciju društvenih uvjeta s, kapitalizmu vlastitom, fetišističkom i destruk-

tivnom izopačenju ljudskih odnosa u odnose 'stvari'. Vidi također H.G. Backhaus, 'Between Philosophy and Science', u *Open Marxism*, svezak prvi. U ovom radu oslanjam se na H.G. Backhaus, 'Zum Problem des Geldes als konstituents oder Apriori der ökonomischen Gegenständlichkeit', *Prokla*, br. 63, 1986.

⁶⁸ K. Marks, *Kapital*, Treći tom, str. 685.

subjekt i objekt ne stoje u statičkoj suprotnosti jedan spram drugoga, već prije da su uhvaćeni u 'stalni proces' 'okretanja subjektiviteta u objektivitet i obrnuto'.⁶⁹

Kapital kao subjekt

Kakvo se značenje može pridati Marxovoj karakterizaciji kapitala kao 'automatskog subjekta'? Poimanje kapitala kao 'automatskog subjekta' ističe dostignuća i nedostatke političke ekonomije. Politička ekonomija zahvaća konstituirane oblike i stoga ne postavlja pitanje zašto 'rad' postoji samo kao najamni rad i zašto je 'rad', tobože, predstavljen 'subjektivitetom kapitala'. Marxova kritika fetišizma govori kako ljudski odnosi u kapitalizmu postoje u okviru i posredstvom odnosa između stvari. Njegova upotreba izraza o kapitalu kao automatskom subjektu signalizira njegovo priznavanje predmeta kojeg se uhvatila politička ekonomija. Međutim, to priznavanje ide ruku pod ruku s njegovom razornom kritikom koja pokazuje poročnu cirkularnost razmišljanja koje zastupa predodžbu o kapitalu kao automatskom subjektu. Time on napada misao o kapitalu kao samooplođujućem subjektu, on potkopava predodžbu društva kao nečega što postoji izvan društvene individue. Ono što on priznaje jest činjenica da kapitalističko društvo ima izokrenuti oblik postojanja. Prema Marxu, društvena individua u kapitalizmu nema egzistenciju izvan izokrenutih oblika. Putem njih i kroz njih ljudski odnosi postoje u kapitalističkom društvu. Međutim, već i s ovakvim pristupom, Marx lomi predodžbe političke ekonomije budući da ekonomske kategorije, uključujući i poimanje kapitala kao automatskog subjekta, ne samo priznaje kao društvene kategorije već ih u isto vrijeme kritizira kao izokrenute oblike društvene prakse. Drugim riječima, kada Marx obrađuje kapital kao subjekt, tada on prepoznaje 'svakodnevnu religiju' ovoga društva i uviđa kako misteriji te religije leže u društvenim proizvodnim odnosima.

Marxova kritika političke ekonomije nije nikakva subjektivna ili objektivna teorija razmjenskih odnosa. Ona je pokušaj razumijevanja

Prijevod

⁶⁹ H.G. Backhaus, 'Between Philosophy and Science', str. 60. Backhaus citira Lea Koflera.

društvenog utemeljenja 'vrijednosti' u svim njenim elementarnim i beznačajnim manifestacijama. Backhaus ističe kako Marxova upotreba gore prikazane karakterizacije kapitala 'eksplicira ono što je on (Marx) već pronašao u djelima velikih ekonomista'.⁷⁰ Takva predodžba pokazuje nedostatke političke ekonomije pri identifikaciji kapitala sa samim sobom: trebalo bi objasniti kako kapital može imati više vrijednosti nego što je imao kada je započeo razmjenu sa samim sobom. Kapital je automatski subjekt zato jer se pojavljuje '*kao odnos prema samom sebi*, odnos u kome se on kao prvobitna suma vrednosti razlikuje od nove vrednosti koju je sam rodio'.⁷¹ Odnos između samih stvari Marx je nazvao 'oblikom vrijednosti'. Taj oblik pripada društvu 'u kojemu proces proizvodnje gospodari ljudima, a čovek još ne procesom proizvodnje'.⁷² Međutim, oblik vrijednosti tek je posebni oblik jednog specifičnog sadržaja: 'rad stvara vrednost'.⁷³ Iako rad prenosi staru vrijednost i stvara novu, 'ova prirodna moć rada ispoljava se kao moć samoodržanja kapitala'.⁷⁴ Stoga, 'kapital nije stvar, već određen, društveni odnos proizvodnje, koji pripada određenoj istorijskoj društvenoj formaciji, odnos koji se predstavlja u jednoj stvari i ovoj stvari daje specifičan društveni karakter'.⁷⁵ Kapital samoga sebe ne može osamostaliti od rada, a ipak, kapital postoji kao automatski subjekt s naizgled samooplođujućim potencijalima. Krizama opterećeno osamostaljenje kapitala od njegove supstance način je postojanja kapitala. Sposobnost osamostaljivanja predstavlja se u kruženju novčanog kapitala: N... N'. U tom se kruženju 'kapital' manifestira jedino u novcu. Samo u okviru i posredstvom novca izvjesni se pojedinačni konkretni rad predstavlja kao društveni, apstraktni, rad. 'To nam dakle govori da je (novac) medij u kojemu konkretni rad postaje apstraktnim. Jednom riječju, novac je oblik postojanja apstraktnog rada'.⁷⁶ U isto vrijeme u kojem novac predstavlja utjelovljenje apstraktnog rada, on je i najbeznačajniji oblik kapitala jer se očituje kao puka stvar negirajući tako svoj vlastiti sadržaj.⁷⁷ Stoga je Marx kamatni kapital nazvao kapitalom *par excellence* i kao takvog

⁷⁰ Ibid., str. 71.

⁷¹ K. Marks, *Kapital*, Treći tom, str. 45.

⁷² K. Marks, *Kapital*, Prvi tom, str. 82.

⁷³ K. Marks, *Kapital*, Treći tom, str. 684.

⁷⁴ K. Marks, *Kapital*, Prvi tom, str. 535-6.

⁷⁵ K. Marks, *Kapital*, Treći tom, str. 677.

⁷⁶ G. Kay, 'Why Labour is the Starting Point of Capital', u D. Elson (ur.), *Value: The representation of Labour in Capitalism*, CSE-Books, London, 1979, str. 58.

⁷⁷ Cf. K. Marks, *Kapital*, Treći tom, str. 329.

⁷⁸ K. Marx, *Teorije o višku vrednosti*, str. 350.

⁷⁹ K. Marks, *Kapital*, Treći tom, str. 689.

'mračna stvar' (*Dunkelding*).⁷⁸ Odatle i fetišizam kapitala kao 'vrednost koja stvara vrednost'.⁷⁹ Sve 'društvene proizvodne snage rada ispoljavaju se kao osobine kapitala, a stalno prisvajanje viška vrednosti od strane kapitaliste, kao stalno samooplođavanje kapitala (prirodna moć rada)'.⁸⁰ Kao što je već pokazano, Marx tretira svaku kategoriju političke ekonomije kao izopačenost ljudske egzistencije te shodno tome kao ludost. Kapital čini prevladavajuću kategoriju budući da određuje proizvodne odnose jednog izokrenutog društva.⁸¹ Svrishodna proizvodna moć rada besmislena je ukoliko se ne iskazuje kao vrijednost: 'vrednost pretvara svaki proizvod rada u društveni jeroglif. Taj hijeroglif u isto je vrijeme i društveni oblik rada u kapitalizmu: 'specifični društveni karakter međusobno nezavisnih privatnih radova... uzima oblik vrednosnog karaktera proizvoda rada'.⁸² Društveni karakter rada ne počiva na svjesnoj odluci zajednice već na društvenom učinku odnosa između stvari. Zbog toga Marx ističe važnost oblika vrijednosti. Taj je oblik

najapstraktniji (...), ali i najopštiji oblik buržoaskog načina proizvodnje, koji način proizvodnje time dobija obeležje naročite vrste društvene proizvodnje, a time ujedno i svoje istorijsko obeležje.⁸³

U obliku vrijednosti rad postoji na način da je poreknut.

Prema Marxu, društveni antagonizam ne može postojati kao takav. Antagonistički odnosi postoje i posreduju se kroz oblike koji tvore način kretanja klasnog antagonizma. Oblik se ovdje smatra *modusom vivendi* antagonističkih odnosa i, kao takav, on 'uopšte i jeste metod za rešavanje stvarnih protivrečnosti'.⁸⁴ Pojam 'posredovanja'⁸⁵ ovdje je od temeljnog značaja budući da je s njim povezano postojanje dinamičkog antagonističkog odnosa koji suprotstavljenim stranama omogućuje da postoje 'rame uz rame'. Postojanje društvenog antagonizma u takvim oblicima 'ne ukida'⁸⁶ antagonistički karakter odnosa; prije da su ti oblici način postojanja klasnog antagonizma između kapitala i rada. Rad pripada pojmu kapitala. Oni su međuovisni i nerazdvojivi elementi

⁸⁰ K. Marks, *Kapital*, Prvi tom, str. 536.

⁸¹ Cf. K. Marks, *Kapital*, Treći tom, str. 687.

⁸² K. Marks, *Kapital*, Prvi tom, str. 76.

⁸³ Ibid., str. 82, fn. 32.

⁸⁴ Ibid., str. 101.

⁸⁵ Cf. R. Gunn, 'Marxism and Mediation', *Common Sense*, br. 2, 1987; K. Psychopedis, 'Notes on Mediation-Analysis', *Common Sense*, br. 5, 1988; W. Bonefeld, 'Marxism and the Concept of Mediation', *Common Sense*, br. 2, 1987.

⁸⁶ K. Marks, *Kapital*, Prvi tom, str. 101.

društvenog procesa proizvodnje u buržoaskom društvu. A u isto se vrijeme međusobno isključuju, suprotstavljene su krajnosti – polovi istog izraza. Takvi su polovi jer je kapitalistička reprodukcija oblik društvene reprodukcije koju su si ljudska bića sami dali. Konstitutivna moć rada postoji kao proturječnost u obliku vrijednosti. Ovakva perspektiva dovodi do shvaćanja kapitala kao oblika društvene naredbe u kojemu rad postaje strano biće. To postojanje nije 'izvedeno' iz kapitala nego iz otuđenja rada od samoga sebe. Kritika fetišizma uključuje mišljenje kako društvena praksa rada postoji u obliku u kojemu je pretpostavka društvene egzistencije (razmjena rada s prirodom) očito izbrisana.

Kao što je već spomenuto, Marxova je teorija vrijednosti ponajprije teorija 'društvene konstitucije' budući da ispituje 'porijeklo' izokretanja svrsishodne djelatnosti rada. Drugačije rečeno, Marxova se teorija bavi 'ljudskim podrijetlom' izokrenutih oblika. Kritika se političke ekonomije stoga zasniva na ideji 'da se ljudska bića suočavaju sa svojim vlastitim stvaralačkim snagama, to jest svojim "kolektivnim" ili "društvenim snagama" kao jednim autonomnim, stranim bićem'.⁸⁷ Kritika fetišizma pokazuje kako je robni fetišizam zapravo plod 'osobnog društvenog karaktera rada koji proizvodi robu'.⁸⁸ Ideja o 'podrijetlu' društvenih oblika ističe rad kao temeljnu društvenu praksu. Ideja 'konstitucije' kazuje nam kako je odnos između stvari povijesna pretpostavka budući da se taj odnos zasniva na povijesnoj borbi koja je dovela do odvajanja mase stanovništva od sredstava za proizvodnju te do njihovog preživljavanja tokom procesa primitivne akumulacije. Ovo se odvajanje moralo ostvariti povijesno prije no što je proizvodna moć rada mogla postojati u obliku radne robe.

Kapitalistička eksploatacija počiva na društvenom sukobu koji otuđeni rad pretvara u 'fantastična oblića'.⁸⁹ Povijesni učinak klasne borbe konstitutivan je za kapitalizam. Međutim, povijesna pretpostavka otuđenosti rada također je i pretpostavka na kojoj se temelji eksploatacija rada. Kapitalistička eksploatacija rada posljedica je klasne borbe koja ne samo da je pretpostavka postojanja kapitala kao prevladavajućeg proizvodnog odnosa već ujedno i njegovog daljnjeg postojanja. *'Razmjena rada za rad – prividno uslov radnikovog vlasništva – zasniva se na rad-*

⁸⁷ H. G. Backhaus, 'Between Philosophy and Science', str. 81.

⁸⁸ K. Marks, *Kapital*, Prvi tom, str. 75.

⁸⁹ Cf. Ibid., str. 78.

⁹⁰ K. Marx, *Osnovi kritike političke ekonomije I*, str. 345.

nikovoj lišenosti vlasništva.⁹⁰ Drugim riječima, kapitalistički društveni odnosi pretpostavljaju 'prvobitnu akumulaciju' koja se stalno mora reproducirati kako bi ti odnosi uopće mogli nastaviti postojati. Društvena praksa koja je dovela do razdvajanja rada od sredstava za proizvodnju ne može se promatrati kao povijesni čin koji se jednom dovršio i koji nadalje pretpostavlja kapital kao već *konstituiranu* formu. Ovo razdvajanje, pa tako i društveni sukob koji ga je prouzrokovao, leže u središtu kapitalističke eksploatacije rada.⁹¹ Konstitutivna moć društvene prakse tako je ujedno pretpostavka postojanja kapitala kao i njegov stalni uvjet. Podređenost društvene reprodukcije pod reprodukciju kapitala podrazumijeva neprestano otuđenje rada od sredstava za proizvodnju a time i konstituiranje društvene prakse u izokrenutom obliku kapitala. Sa stajališta dovršenog kapitalizma ovo potonje nije nikakav povijesni rezultat već jedna pojmovna i povijesna pretpostavka. Ova pretpostavka postiže svoju općost na obrnut način: bilo bi pogrešno dopustiti da tvorba pojmova o 'oblicima' slijedi jedan drugoga,

onim redom kojim su historijski bili presudni. Naprotiv, njihov redoslijed određen je odnosom koji imaju, jedna spram drugoga, u modernom građanskom društvu i koji je upravo obrnut od onoga koji se čini njihovim prirodnim poretom ili koji pak odgovara historijskom razvojnem nizu.⁹²

Dakle, Marxove 'apstrakcije' nastoje razumjeti konstituciju i kretanje jednog izokrenutog svijeta. Backhaus ukazuje kako su Marxove 'apstrakcije' stvarno postojeće apstrakcije.⁹³ Ideju društvenog postojanja ili društvene objektivnosti, moguće je shvatiti, prema Backhausu, jedino kada se objektivnost promatra kao postojeća apstrakcija – apstrakcija koja prebiva u praksi (*daseiende Abstraktion*). Ideja o 'stvarno postojećim' apstrakcijama upućuje na razumijevanje društvenog svijeta koji putem stvarnih društvenih procesa prelazi u društvene oblike u kojima te apstrakcije zbilja postoje. Stoga je prisutnost rada u pojma kapitala povijesna posljedica prvobitne akumulacije koja se preokrenula

⁹⁰ Cf. Werner Bonefeld, 'Class Struggle and the Permanence of Primitive Accumulation', *Common Sense*, br. 6, 1988. i Dalla Costin doprinos ovome svesku.

⁹² K. Marx, *Osnovi kritike političke ekonomije* I, str. 23.

⁹³ H. G. Backhaus, 'Zur Dialektik de Wertform', u A. Schmidt, *Beiträge*.

u povijesnu i idejnu pretpostavku društvene stvarnosti kapitalističkog izokrenutog svijeta. Kapital samoga sebe ne može proizvesti. On ovisi o integraciji proizvodnih snaga rada u kapitalistički odnos u svojstvu robe koja stvara vrijednost. Konstitutivno postojanje društvenog rada društvene individue postoji u obliku jedne izokrenute društvene prakse. Kada bi se konstituirani oblici uzeli kao pojmovi, konstitutivna bi praksa rada ostala na milost i nemilost 'kapitalu' kao subjektu. To znači da bi postojanje rada bilo jedino moguće pojmiti u obliku robe. Razumijevanje rada kao temeljne društvene prakse nesumnjivo daje do znanja kako je kapital nemoguće zamisliti kao automatski subjekt, onako kako ga predočava politička ekonomija. Kapital ne poznaje nikakvu logiku neovisnu o društvenoj praksi rada. Schmidt je istaknuo kako je Marxov rad prije svega karakteriziran primatom 'prakse'.⁹⁴ Stvarnost, u kojoj se društvena individua iz dana u dan kreće nije nepromjenjivog karaktera, to jest, nije nešto što postoji neovisno o njima. Prema tome, kritika političke ekonomije vodi u pojmovnu praksu (*begriffende Praxis*),⁹⁵ to jest u teorijsko razumijevanje totaliteta ljudskog djelovanja kojeg izopačeni svijet kapitalizma utemeljuje, ispunjava i kojoj proturječi.

Društveni su odnosi praktični odnosi. Ovaj prikaz sadrži sasvim drugačije polazište od onoga kojeg biraju oni koji 'kapital' promatraju kao odnos spram sebe. Polazna je točka, dakle, *društveno utemeljenje i povijesno kretanje* rada.⁹⁶ Povijesni razvoj rada sadrži ključ za povijest društva. Dok se u svakom društvu ljudi javljaju u ulozi proizvođača, u kapitalističkom pak društvu, najjednostavnija kategorija - rad, poprima tajanstvenu narav jer se materijalni elementi bogatstva od proizvoda rada pretvaraju u svojstva roba a sam proizvodni odnos u stvar (novac).⁹⁷ Proizvodna moć društvenog rada ne samo da postoji u okviru i posredstvom 'izokrenutih' oblika vrijednosti već ona i proizvodi takve oblike. Privatno je vlasništvo način postojanja otuđenog rada. 'Objektivno', ili stvarno, postojanje 'kapitala' stoga se ne može uzeti za pojmovno polazište, kao što čine gore navedeni pristupi. Jer ono što se ekonomskom umu nameće kao 'objektivnost', 'objektivna logika' ili

⁹⁴ O problemu 'prakse' u Marxovim djelima vidi Heinrichov tekst 'Praksa i fetišizam' koji objavljujemo u ovom broju. (Nap. ur.)

⁹⁵ A. Schmidt, 'Praxis', u *Gesellschaft: Beiträge zur Marxschen Theorie* 2, Suhrkamp, Frankfurt, 1974, str. 207.

⁹⁶ Cf. K. Psychopedis, *Geschichte und Methode*, Campus Verlag, Frankfurt/New York, 1984.

⁹⁷ Cf. K. Marx, *Kapital*, Treći tom, str. 687.

⁹⁸ H. G. Backhaus, 'Between Philosophy and Science'.

'objektivno postojanje' dade se, prema Marxu, razumjeti kao otuđena subjektivnost (kao što pokazuje Backhaus).⁹⁸ Svako poimanje 'kapitala' koje se fokusira na privid njegove formalne logike previđa specifičnost Marxove teorije i skloni je, umjesto toga, postaviti postvareni svijet kapitalizma kao predmet i svrhu teorije. Onaj tko se, kao Jessop, samo fokusira na ideju kapitala kao automatskog subjekta, neće moći teorijski shvatiti proturječni karakter kapitala. Umjesto toga, teorija bi se mogla pozabaviti formalnim proturječnostima jedne navodno nadljudske moći. Obrada kapitala samo u smislu njegove formalne egzistencije – kao automatskog subjekta – izuzetno je kobna jer na taj način 'vrijednost' postaje povijesno aktivnim subjektom bez društvenog sadržaja. Proturječna konstitucija 'kapitala' tada se ne bi mogla vidjeti u odnosu na društveni antagonizam između kapitala i rada nego kao proturječnost kapitala sa samim sobom. U skladu s tim, proturječna se konstitucija kapitalizma vidi samo kao jedna formalna proturječnost na razini nevidljivih sila.

Ideja kako je kapital automatski subjekt znači da je kriza kapitala važan element toga samog subjekta. To bi značilo, kao što se doista tvrdi u pristupima koji zastupaju logiku kapitala, kako je kapital u krizi sa samim sobom i da je borba radničke klase samo odgovor ili reakcija na način na koji kapital pokušava riješiti svoju vlastitu krizu. Klasna se borba promatra samo kao nešto što izvana provaljuje u kapitalistički odnos i razvija ga. Ovaj bi tekst trebao istaknuti kako se kroz klasnu borbu kapitalističko društvo ne samo razvija. Štoviše, klasna je borba konstitutivni moment kapitalističkog odnosa budući da rad postoji u pojma kapitala. Sljedeća kritika Clarkeovog pristupa razjasnit će ovu točku.

Klasna borba i kapital kao moć

Prema Clarkeu, Marx u *Kapitalu* pruža 'analizu samoreprodukcije kapitalističkog odnosa, u sklopu kojega se, djelovanjem tržišta, društveni odnosi kapitalističke reprodukcije reguliraju, premda na jedan proturječan i krizama opterećen način'⁹⁹ Pritom se kapitalistički

⁹⁹ S. Clarke, 'State, Class, and the Reproduction of Capital', str. 188.

¹⁰⁰ Ibid., str. 190.

odnos očigledno promatra kao temelj okvira unutar kojega društveni odnosi mogu funkcionirati. Clarke kazuje kako, 'polazna točka pri analizi klasne borbe mora biti Marxova analiza kontradikcija sadržanih u reprodukciji kapitalističkog načina proizvodnje, na temelju kojih se klasna borba razvija'.¹⁰⁰ Clarke ne pita za 'konstituciju' društvene egzistencije i konstituciju kategorija. Njegova pozornost je usmjerena na odnos između proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa. Za njega, temeljno proturječje kapitala postoji između stalne tendencije razvijanja proizvodnih snaga bez obzira na granice tržišta kao i potrebe zadržavanja akumulacije unutar okvira njenog kapitalističkog oblika. Ova proturječnost leži u temelju 'tendencije ka globalnoj nad-akumulaciji kapitala budući da razvoj društvene proizvodnje nailazi na granice svoga kapitalističkog oblika kao proizvodnje s ciljem profita'.¹⁰¹ Čini se kako Clarke pretpostavlja kako se kapital nalazi u proturječju jedino sa samim sobom i da klasna borba nije samo posljedica toga, već i način na koji se ta proturječnost razvija. Za njega je 'nejednaki razvoj proizvodnih snaga pokretačka snaga kapitalističke akumulacije'.¹⁰² Kapitalisti na pritisak konkurencije odgovaraju klasnom borbom odozgo, pokušavajući između ostalog, smanjiti 'troškove produženjem radnog dana, spuštajući nadnice, intenzivirajući rad te, iznad svega, mijenjajući načine proizvodnje'.¹⁰³ Prema tome, razvoj je kapitalizma uvjetovan endemskom klasnom borbom utoliko ukoliko 'pritisak konkurencije dovodi do intenziviranja klasne borbe'.¹⁰⁴ Čini se kako Clarke odnos kapitala i rada smatra uzročnim odnosom: kapital uspostavlja proturječnost koja se razvija kroz klasnu borbu. Klasni se odnos time ne uspostavlja postojanjem rada u i protiv kapitala već on 'provaljuje u' kapitalistički odnos u razdobljima 'kapitalističke' nad-akumulacije i krize. Unutrašnji odnos kapitala i njegove supstance Clarke pretvara u uzročno-posljedični odnos između kapitalu, kao konstitucije jednog proturječnog svijeta, i klasne borbe, kao razvoja te proturječnosti. Na posljetku, Clarke je sklon praviti razliku između kretanja klasnog antagonizma i njegove konstitucije. Dok kretanje počiva na klasi, uspostava

¹⁰¹ S. Clarke, 'The Global Accumulation of Capital and the Periodisation of the Capitalist State Form', u *Open Marxism*, vol. 1, str. 135.

¹⁰² S. Clarke, 'State, Class, and the Reproduction of Capital', str. 139.

¹⁰³ S. Clarke, 'The Global Accumulation of Capital and the Periodisation of the Capitalist State Form', str. 135.

¹⁰⁴ Ibid.

klasnog antagonizma leži kod kapitala. Iz toga slijedi kako je proturječni karakter kapitalističke reprodukcije privezan za jednu, 'kapitalu' unutarju, kontradikciju, koja se dopunjuje klasnom borbom, uspostavljanjem granica akumulaciji preko radničke klase.

Ako bi Clarke bio u pravu da se proturječnosti kapitala uspostavlja samim kapitalom, tada bi kategorija rada tim proturječnostima bila podređena i s njima bi se suočavala jedino izvana. To je, kako se čini, Clarkeova pozicija: kapital i država promatraju se kao stalni 'objekti' klasne borbe. Kod Clarkea objektivnost ne uzima oblik subjektivnosti i obrnuto budući da subjekt i objekt nisu u unutarnjem međusobnom odnosu nego su samo izvanjski povezani. Clarke odbacuje 'dijalektiku' tvrdeći kako Marx 'govori o uzročnom odnosu a ne o zbrci "uzajamnog prodiranja"'¹⁰⁵ Za Clarkea je, stoga, Marxova metoda apstrakcije samo formalna. On Marxove 'apstrakcije' opisuje kao 'specifične apstrakcije' koje se 'ne podudaraju s „esencijalnim kvalitetama“ utjelovljenim u stvarima, već sa specifičnim društvenim procesima'.¹⁰⁶ Prema Clarkeu, Marxova metoda apstrakcije ne vodi do spoznaje esencijalnih društvenih odnosa i oblika, kroz koje oni postoje, već više do

Prijevodi

konkretnih generalizacija, koje opisuju zajedničke osobine mnogostrukosti specifičnih odnosa a koje su primjenjive do te mjere do koje se u tim specifičnim odnosima očituju.¹⁰⁷

¹⁰⁵ S. Clarke, Marx, *Marginalism & Modern Sociology*, Macmillan, London, drugo izdanje, 1991, str. 68. Clarke se referira na Marxove manuskripte iz 1844.

¹⁰⁶ Ibid. str. 141. Drugačiji pogled na 'specifične apstrakcije' može se naći u K. Psychopedis, 'Dialectical Theory: Problems of Reconstruction'; R. Gunn, 'Against Historical Materialism'. Vidi također A. Negri, *Marx Beyond Marx: Lessons on the Grundrisse*, Berghin & Garvey, Mass., 1984.

¹⁰⁷ S. Clarke, Marx, *Marginalism & Modern Sociology*, str. 141-2.

¹⁰⁸ Usporedi ibid. s Marx (Kapital, Prvi tom, str. 330, fusnota 89): 'Doista je mnogo lakše putem analize naći zemaljsku jezgru religioznih himera nego obrnuto iz datih određenih stvarnih životnih prilika izvesti njihove verske idealizovane oblike. A ovaj posljednji metod je jedino materijalistički i stoga naučni metod. Nedostaci apstraktnog prirodnonaučnog materijalizma, koji isključuje istorijski proces, opažaju se već na apstraktnim i ideološkim predstavama njegovih predstavnika čim se usude da iziđu izvan svoje struke.'

Clarkeovo tumačenje Marxove metode apstrakcije vrlo je iznenađujuće budući da Marx koristi isti argument i skoro istu formulaciju kako bi opisao i kritizirao metodu apstrakcije u političkoj ekonomiji. Drugim riječima, Clarke ne samo da se odriče metode apstrakcije političke ekonomije već je, u isto vrijeme, podržava kao Marxovu alternativu spram metode apstrakcije političke ekonomije.¹⁰⁸ Shodno tome, Clarke promatra Marxovu kritiku političke ekonomije kao

*Marksistička
teorija
subjekta*

analitičku podlogu iz koje se daju razviti komparativne i povijesne analize konkretnih (i složenijih) pojedinačnih oblika u kojima se kapitalistički društveni odnosi izražavaju i razvijaju.¹⁰⁹

Analitička podloga razumije se kao studija općih karakteristika kapitalističkog odnosa dok se povijesna datost, vjerojatno, promatra kao 'polje primjene', otvoreno za nepredvidivosti klasne borbe. Odatle formalni karakter 'apstrakcija' kod Clarkea: za njega apstraktno nije konkretno i obrnuto, konkretno nije apstraktno, jer je 'apstraktno' tek sažetak općih karakteristika kapitalističkog načina proizvodnje. Clarkeov pojam 'apstrakcije' time zanemaruje činjenicu da je kod Marxa već najjednostavnija kategorija - rad, u isto vrijeme i najapstraktnija kategorija.¹¹⁰ Clarkeovom pojmu 'apstrakcije' nedostaje sadržaj budući da on kapital zamišlja kao nešto što postoji izvan društvene supstance od koje se konstituira.

Za razliku od teorijskog obuzdavanja klasne borbe u Jessopovom pristupu, Clarkeov isticanje klasne borbe zasnovano na Marxovoj ideji kako su svi društveni odnosi u biti praktički. U tom isticanju nalazi se bitna razlika u odnosu na pristupe koji polaze od struktura. Iako Clarke klasnu borbu smatra primarnom, ne uspijeva mu takvo razmišljanje dovesti njenog radikalnog zaključka. Marxovu kritiku političke ekonomije ne shvaća kao kritiku izokrenute društvene prakse, već kao analizu proturječnog odnosa kapitala sa samim sobom. Clarke uvodi klasnu borbu kao jedan izuzetno važan čimbenik za razvoj kapitalizma. Čak i onda kada naglašava kako je kapital uvijek predmet stalnog klasnog pritiska, on ne pruža uvjerljiv teorijski izvod društvene konstitucije klasne borbe. Umjesto da se klasna borba

¹⁰⁹ S. Clarke, *Marx, Marginalism & Modern Sociology*, str. 141-2.

¹¹⁰ Cf. R. Gunn, 'Marxism and Philosophy', i K. Psychopedis, 'Notes on Mediation-Analysis'.

razumije kao prisutna u pojmu kapitala, ona se poima samo kao sredstvo kojim se, u sebi proturječni, svijet kapitalizma razvija. U ovom tekstu smo tvrdili kako je temeljna proturječnost kapitala njegova ovisnost o radu. Kapital se ne može osamostaliti od postojanja rada. Rad je način na koji kapital postoji. 'Moć kapitala' postoji samo u i posredstvom rada, koji je supstanca vrijednosti. Poričemo li konstitutivno postojanje rada u pojmu kapitala, tada smo prisiljeni 'kapital' definirati kao moć koja postoji neovisno o svom društvenom sadržaju. Time bismo kapital shvatili ne samo kao samo-konstituirajuću moć, već također i kao stvar, i na taj način kao *konstituirani* oblik. A kada *konstituirani* oblici postanu pojmovima, tada i fetišizirani oblici postaju pojmovima.

Prijevod

Zaključak

Razumijevanje 'rada' kao konstitutivne egzistencije u pojmu kapitala uključuje shvaćanje društvenog oblika u i kroz klasno podijeljenu ljudsku praksu. Klasni odnos ne provaljuje jednostavno 'izvana' u kapitalistički odnos za vrijeme krize 'kapitala'. Kapitalistički odnos ne stoji iznad klasnog odnosa. Umjesto toga, on postoji putem njega i u njemu. Klasna borba nije samo posrednik u reprodukciji kapitalističkog odnosa nego je ona i konstitutivna za kapitalistički odnos. Kapitalistička eksploatacija rada ne stoji iznad klasnog odnosa, nego u njemu i kroz njega. U Marxovoj kritici političke ekonomije klasni se odnos pa tako i klasna borba ne mora iznova uvoditi na razini historijskog razvoja jer je već uključena pri uspostavljanju pojmova i jer postoji kao stalni povijesni preduvjet društvene stvarnosti kao cjeline.

Marxova kritika fetišizma pokazuje kako ekonomski oblici nisu nikakvi neljudski oblici. Kritika ekonomskih kategorija raskrinkava te oblike kao oblike izokrenutog ljudskog postojanja. Takvo postojanje proizvod je društvene djelatnosti rada u kapitalizmu. Međutim, izokrenutost i jest i nije sudbina rada. Ukidanje izokrenutih oblika odvija se kao samoodređenje putem kojeg društvena individua pre-

¹¹¹ Cf. K. Psychopedis, 'Dialectical Theory: Problems of Reconstitution'.

¹¹³ K. Marx, *Osnovi kritike političke ekonomije* I, str. 221.

¹¹² Cf. K. Marks, *Kapital*, Treći tom, poglavlje 48.

poznaje kako su ljudi proizvođači svoga vlastitog društvenog svijeta. Emancipacija 'društvenog rada' od njegova otuđenja, to jest, ukidanje otuđenog rada preduvjet je za ukidanje društva u kojemu je čovječanstvo samo sredstvo. Ukidanje privatnog vlasništva pretpostavlja ukidanje otuđenog rada. Otušeni rad nije posljedica postojanja privatnog vlasništva ali je privatno vlasništvo način postojanja otuđenog rada. Time postaje jasno kako je rad nešto više nego najamni rad.¹¹¹ Najamni rad ne postoji protiv kapitala. Stajalište kapitala i najamnog rada isto je.¹¹² Rad nije samo proizvođač privatnog vlasništva nego je, prije svega, 'živa, oblikujuća vatra'.¹¹³ U svome jednostavnom određenju rad je svrsishodna proizvodna djelatnost.¹¹⁴ Upravo ta djelatnost, koja stvara vrijednost, postoji protivno sebi u svojstvu robe (najamnog rada) koja proizvodi apstraktno bogatstvo. Oružje kritike pokazuje kako je svijet u kojem živimo naš svijet, a ne svijet kapital-subjekta; svijet stvoren putem ljudske prakse, ovisan o ljudskoj praksi i otvoren oblikujućoj vatri ljudske prakse. Odatle Marxova ideja da emancipacija radničke klase može jedino biti djelo same radničke klase. Takva emancipacija ne može se temeljiti na najamnom radu. Kategorija najamnog rada sama je već ludost. Koliko god takva ludost bila 'stvarna', ona nam samo pruža razumijevanje kretanja fetišiziranih oblika. Ne pruža nam objašnjenje konstitucije tih oblika. Mi smo konstituciju društvene zbilje otkrili u društvenom radu društvene individue. Kritika fetišizma negativna je i destruktivna. Kao što Agnoli kaže, 'Marx niti je želio tumačiti niti potvrđivati. Prvenstveno je htio negirati'.¹¹⁵ Njegova kritika fetišizma ukazuje na apsurdnost svijeta u kojemu ljudska bića postoje u obliku personificiranih uvjeta proizvodnje – kao personifikacije stvari. Položaj kritike pokazuje i drugu stranu – društvenu konstituciju – ove čudne i ubojite personifikacije. On prikazuje ljudsku čulnu aktivnost kao aktivnost koja postoji protiv sebe u komodificiranom obliku najamnog rada. Time se kritika kapitala svodi na kritiku 'rada', kritiku individualnog, otuđenog rada, rada čija se društvena egzistencija individualnim proizvođačima suprotstavlja kao jedna vanjska i neovisna stvar. Proturječnost između, s jedne strane, kapitalističke definicije rada kao najamnog rada te kritičke aktivnosti i društvene proizvodne snage rada, s druge strane, pruža ne samo jednu

¹¹⁴ K. Marks, *Kapital*, Treći tom, str. 686.

¹¹⁵ J. Agnoli, 'Destruction ...', str. 45.

ideju o proturječnoj konstituciji našeg društvenog svijeta. Ona također pruža ideju o 'stvarnoj putanji' ove proturječnosti: komunizam.

Prema kritici političke ekonomije, pojam 'društvenog rada' najosnovnija je i najjednostavnija kategorija. Sva ljudska aktivnost u kapitalizmu, uključujući i teorijsku aktivnost, moment je klasno podijeljenog načina postojanja društvenog rada, društvene podjele rada.¹¹⁶ Dakle, kritika političke ekonomije nije nepristrana. Za razliku od obrane *statu-sa quo* u tradicionalnoj teoriji, ona se temelji na interesu za budućnost. Za Horkheimera, to znači da je potraga filozofije za dobrim i razumnim uređenjem života postala Marxovom kritikom političke ekonomije. Horkheimer stoga zahtijeva negativnu i destruktivnu ulogu filozofije. On time opravdava pravo kritike političke ekonomije da proglasi 'kraj filozofije': filozofija ne može biti ukinuta, a da se ne ostvari. Marksistička kritika fetišizma negativna je i destruktivna. Ona otvara pitanje o ljudima kao svrhama po sebi. U isto vrijeme pokazuje kako je izokrenuti i začarani svijet kapitalizma oblik ljudskog postojanja koji ovisi o ljudskoj praksi. 'Konstitucija svijeta događa se pojedincima iza leđa; usprkos tome što je njihovo djelo.'¹¹⁷

Prijevod

Horkheimer je Marxovu kritiku političke ekonomije okarakterizirao kao 'sud o postojanju'. Filozofiju je vidio kao razornu snagu koja je u potrazi za dobrom i razumskom organizacijom života bez obzira na prijetnje političke sile.¹¹⁸ Dok je prema Loveringovom kritičkom realizmu individua suočena s neprobojnim i transcendentnim strukturama, Marxova se kritika političke ekonomije, prema Horkheimeru, bavi društvenom individuum kao proizvođačem svoga cjelokupnog života. Za razliku od pristupa koji počivaju na formalnoj logici kapitalističkog odnosa, tvrdi kritička teorija, kao i Marx, da su svi društveni odnosi u biti praktični. Marxova kritika političke ekonomije odbacuje metodu formalne apstrakcije i apstraktne modele kapitalizma koji isključuju povijest i opisuju jedan idealni svijet savršene racionalnosti. Za razliku od hipotetskih sudova i proliferacija formalnog znanja, kritička se teorija koncentrira na ljudske odnose i nevolje. Umjesto da se bavi apstraktnim agregatima ili količinama apstraktnog bogatstva, ona je usmjerena

¹¹⁶ Cf. M. Horkheimer, 'Dodatak'.

¹¹⁷ H. Marcuse, 'Philosophy and Critical Theory', u H. Marcuse, *Negations*, Free Association Press, London, 1988, str. 151.

¹¹⁸ M. Horkheimer, 'Tradicionalna i kritička teorija' i 'Dodatak'.

na 'postojanje Čovjeka i društva' i na transformaciju toga društva.¹¹⁹ Stoga Horkheimer karakterizira kritiku političke ekonomije kao dijalektičku teoriju društva, teoriju koja razvija jedan jedinstveni sud o postojanju. Za razliku od pristupa koji istinu i vječno važeće prosudbe traže putem metateorijskih prečica koje ne vode nikamo, kritika političke ekonomije smatra kako rješenje teorijskih misterija leži u ljudskoj praksi i u razumijevanju te prakse. Ovaj uvid sadrži tajnu marksističke revolucije. Prema tome, 'apstrakcije' kritike političke ekonomije nemaju nikakve veze s apstraktnim modelima ili apstraktnim generalizacijama koje samo pružaju sažetak općih obilježja već *konstituiranih* oblika. To su postojeće apstrakcije. A apstrakcija sadržava presudu o postojanju: ljudski i društveni sadržaj koji postoji na način da je poreknut. Ovako je 'raskrinkana apsurdnost načina proizvodnje na kojoj se hranila buržoaska svrsishodna racionalnost, profitabilnost i ugled. Stajala je gola'.¹²⁰ Marxova je kritika opravdala negativnu ulogu filozofije prema kojoj čovječanstvo nije sredstvo već svrha.

¹¹⁹ Ibid.

¹²⁰ J. Agnoli, 'Destruction ...', str. 45-6.